

Ц (1939–1945)
ИВИЛНЕ
ЖРТВЕ
ДРУГОГ
СВЕТСКОГ
РАТА

УРЕДНИЦИ

Маријана Станковић

Др Алексеј Јурјевич Безугољни

Крагујевац 2023.

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1939–1945)

Уредници издања
Маријана Станковић
Др Алексеј Јурјевич Безугољни

*

Редакција
Др Олга Манојловић Пинтар
Др Александар Стојановић
Др Ненад Антонијевић
Др Ненад Лајбеншпергер
Др Алексеј Јурјевич Безугољни
Др Алексеј Вјачеславович Лучкин
Маријана Станковић
Немања Јовановић (секретар)

*

Рецензенти
Проф. др Алексеј Тимофејев
Пуковник проф. др Далибор Денда
Др Давор Стипић

*

Издавач
Спомен-парк „Крагујевачки октобар“

*

За издавача
Маријана Станковић

*

Лектор и коректор
Виолета Јовичинац Петровић

*

Ликовно-графичка припрема
Др ум. Никола Говедарица

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у Крагујевцу, 2023.
Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1939–1945)

Преводилац за руски језик
Виолета Јовичинац Петровић

Преводилац за енглески језик
Др Татјана Грујић

*

ISBN
978-86-80947-91-4

*

Техничка подршка
Марија Табаковић
Велибор Смолковић
Зоран Марковић

*

Штампа
Графика Галеб, Ниш

*

Тираж
50

Спомен-парк „Крагујевачки октобар” у Крагујевцу, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs

САДРЖАЈ / СОДЕРЖАНИЕ

РЕЧ УРЕДНИКА / СЛОВО СОРЕДАКТОРОВ _____ 9

I АНАТОМИЈА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА I АНАТОМИЯ ФАШИСТСКОГО ТЕРРОРА

Алексеј Јурјевич Безуголни / Алексей Юрьевич Безугольный
Демографски губици становништва СССР на окупираној територији
Демографические потери населения ссср на оккупированных
территориях _____ 13

Драган Цветковић / Драган Цветкович
Жене у губицима цивила са територије окупиране Србије
Страдания женщин среди гражданского населения на территории
окупированной Сербии _____ 23

Евгениј Фјодорович Кринко / Евгений Федорович Кринко
Страдање цивила јужних региона РСФСР под немачком окупацијом
за време Великог отаџбинског рата
Потери населения южных регионов РСФСР от нацистской оккупации
в годы Великой Отечественной войны _____ 53

Небойша Стамболија / Небойша Стамболия
Жртве Другог светског рата у Моравском округу
Страдания гражданского населения в Моравской области во время
Второй мировой войны _____ 71

Борис Томанић / Борис Томанич
Концентрациони логор на Метином брду у Крагујевцу
Концентрационный лагерь в поселении
Метин холм в г. Крагуевац _____ 97

II ПОЛИТИКА ОКУПАЦИОНИХ РЕЖИМА И ЊИХОВИХ САРАДНИКА ПРЕМА ЦИВИЛНОМ СТАНОВНИШТВУ II ПОЛИТИКА ОККУПАЦИОННОЙ ВЛАСТИ И ЕЕ СТОРОННИКОВ В ОТНОШЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

**Бојан Арбутина и Биљана Марцојевић / Боян Арбутина и Биљана
Марцоевич**
Јурај Шпицер – злочини и казна (1941–1949)
Юрай Шпицер – преступления и наказание (1941–1949) _____ 121

Душан М. Бојковић / Душан М. Бойкович
Злочини албанских колаборациониста почињени током Другог
светског рата на тлу Југославије према подацима Државне комисије
за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Преступления, совершенные албанцами на территории Югославии
в период Второй мировой войны по данным Государственной
комиссии по расследованию преступлений оккупантов и их
приспешников _____ 145

Предраг Илић / Предраг Илич

Однос окупационог режима према страдалом и поробљеном цивилном становништву у Крагујевцу на примеру архивске грађе фонда Поглаварства града Крагујевца 1941-1944. године
Архивные материалы фондов городского правления г. Крагуеваца как источник информации и фактов, свидетельствующих об отношениях оккупационной власти к гражданскому населению, попавшему в плен или страдавшему в период 1941-1944 гг _____ 169

Леонид Абрамович Тјоружкин / Леонид Абрамович Теружкин

Трагање, проучавање и коришћење сведочења о злочинима нацистичког окупационог режима на територији СССР, на основу истражених личних и породичних архива
Поиск, изучение и использование свидетельств о преступлениях нацистского оккупационного режима на территории СССР, на основании исследованных личных и семейных архивов _____ 189

III ЖРТВЕ ГЕНОЦИДА И МАСОВНИХ ЗЛОЧИНА

III ЖЕРТВЫ ГЕНОЦИДА И МАССОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Сања Петровић Тодосијевић / Саня Петрович Тодосиевич

Холокауст у мемоарским делима Григорија Глише Бабовића (1886-1961)
О холокосте в мемуарах Григория Глиши Бабовича (1886-1961) _ 209

Небојша Озимић / Небойша Озимич

Прогон и стрељање Рома из нацистичког концентрационог логора на Црвеном крсту у Нишу (1941-1944)
Преследование и убийства цыганского населения в нацистском концлагере в районе Црвени крст в г. Ниш (1941-1944) _____ 247

Маријана Т. Мраовић / Маријанна Т. Мраович

Фундус Војног архива као сведочанство страдања српског цивилног становништва са територије Независне државе Хрватске 1941-1945. године
Фонды Военного архива как надежные источники для изучения обстоятельств гибели гражданского населения на территории Независимого Государства Хорватии 1941-1945 гг _____ 263

Милутин Живковић и Раде Ристановић / Милутин Живкович и Раде Ристанович

Страдање старорашких Срба и муслимана у Другом светском рату (1941-1945)
Гибель сербов и мусульманского населения на территории бывшего государства Старая Рашка во Вторую мировую войну (1941-1945) __ 289

IV ЦИВИЛНЕ ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ЈАВНОМ ПРОСТОРУ И ЕДУКАЦИЈИ

IV ГРАЖДАНСКИЕ ЖЕРТВЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ПУБЛИЧНОМ ДИСКУРСЕ И В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Веселинка Кастратовић Ристић / Веселинка Кастратович Ристич

Дуго путовање до Музеја - од настанка до трезорирања предмета
Долгий путь в музей - от предмета быта до музейного экспоната_317

Славко Степановић / Славко Степанович
Обележавање крагујевачког октобра од ослобођења града до оснивања Меморијалног комплекса (1944–1953) – приказ из штампе и грађе Историјског архива Шумадије Крагујевац
Отмечание Крагуевацког октября в период после освобождения города до дня основания Мемориального заповедника: о чем писали в прессе и что можно узнать во фондах Исторического архива Шумадии _____ 333

Зоран Јањетовић / Зоран Јанетович
Чије жртве? Покушај категоризације жртва Другог светског рата на тлу Југославије и питање „коришћења“ жртва током раздобља социјализма
Кто виноват в жертвах? Попытка категоризации жертв Второй мировой войны на территории Югославии и вопрос их «использования» в период социализма _____ 357

Нада Бањанин Ђуричић / Нада Банянин Джуричич
Персонализација жртве као дидактичка стратегија образовања о Холокаусту
Персонализация жертв в целях обучения учащихся знаниям о Холокосте _____ 379

V ПРИЛОЗИ

V ПРИЛОЖЕНИЕ

Ана Панић / Анна Панич
Ликовни радови који тематизују нацистичке логоре из фонда Музеја Југославије Ликовни радови који тематизују нацистичке логоре из фонда Музеја Југославије
Предметы изобразительного искусства по теме нацистских концлагерей из фондов и собраний музеев Югославии _____ 407

РЕЦЕНЗИЈЕ / РЕЦЕНЗИИ _____ 433

О АУТОРИМА / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ _____ 444

ИНДЕКС ИМЕНА / УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН _____ 454

НАДА БАЊАНИН ЂУРИЧИЋ

Социолог

Железничка техничка школа, Београд

nadabanjanin@yahoo.com

ПЕРСОНАЛИЗАЦИЈА ЖРТВЕ КАО ДИДАКТИЧКА СТРАТЕГИЈА ОБРАЗОВАЊА О ХОЛОКАУСТУ *

Апстракт: Рад је посвећен једном важном аспекту педагошке филозофије Међународне школе за изучавање Холокауста, „Јад Вашема“: препоруци да се о жртвама не говори као о бројевима, излажући хронологију и статистику злочина, већ да им се дају /врате имена, лица, идентитет. У супротном, опасно се приближава управо нацистичкој перцепцији Јевреја, где је жртва деперсонализована, дехуманизована, спаљена, заборављена. Рад такође тематизује и појам преживеле жртве. Личне приче, портрети и сећања неопходан су први корак учења, али је остајање само на њима недовољно. Њих ваља ставити у историјски контекст Другог светског рата, уз коришћење историографских података и увида историјске науке.

Кључне речи: преживеле жртве, биографије, сведочења, образовање о Холокаусту.

* Текст је приређен на основу публикације Нада Бањанин Ђуричић, *То што радиш важно је. Учити о Холокаусту по препорукама Јад Вашема*, (Београд: Група 484, 2019) чије објављивање је помогао „Јад Вашем“.

Педагошка филозофија „Јад Вашема“

Иако не постоји јединствен или „исправан“ начин предавања односно идеална методологија подучавања о било којој теми, па ни о Холокаусту – ипак, препоруке о томе зашто, шта и како поучавати о Холокаусту данас су у великој мери усаглашене у светским едукативним центрима и интернационалним школама или институтима који се баве тим питањем. У њих се убрајају како Међународна алијанса за сећање на Холокауст (IHRA), Меморијални музеј Холокауста Сједињених Америчких Држава, Педагошки факултет у Кракову, тако и едукативни центри у Аушвицу, Мајданеку, Белзецу, Лублину, те „Јад Вашему“ у Јерусалиму – на коме ћемо се задржати.

„Јад Вашем“ је светски комеморативни, документациони, истраживачки и едукативни центар о трагедији Холокауста. Од оснивања (1953) заснива свој рад на истраживању, комеморацији и подучавању. Овом меморијалном комплексу је поверен задатак обележавања успомене на шест милиона Јевреја које су убили нацисти и њихови сарадници, очувања наслеђа хиљада уништених јеврејских заједница, као и поштовања праведника широм света који су ризиковали своје животе да би спасавали Јевреје. Међународна школа за изучавање Холокауста обезбеђује семинаре за наставнике и едукаторе из бројних земаља.¹ Семинар је конципиран тако да обухвата све значајне теме, отвара кључна питања, побуђује на сопствено преиспитивање. Та својеврсна школа је истовремено и подсећање и опомена. Преда(ва)ње о Холокаусту може, или треба, да сензибилише младе људе за проблематику дискриминације, мржње и прогона у данашњем свету. Главне поруке, суштина и завештање које носимо са обуке за едукаторе у „Јад Вашему“ гласе: живот је изнад свега; афирмишу га поштовање људског достојанства и култура сећања. Препоруке педагошке филозофије „Јад Вашема“ инсистирају на тим вредностима и промовишу их.

1 Од 2008. г. Влада Републике Србије и Влада Израела сарађују на питању подучавања о Холокаусту. Покренута је иницијатива да се учење о Холокаусту уведе у редовну наставу, а план рада и организовање већине семинара за наставнике је у надлежности тадашњег Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Они су драгоцен и незаменљива алатка када је реч о искуству сведочења и разумевања Холокауста, као и када се ради о другим масовним злочинима над људима чија је једина кривица – њихова различитост. Навешћемо неке од главних препорука:²

Не плашимо се да приступимо овој теми – о њој се може успешно учити; не почињемо одмах са Холокаустом – већ причом о јеврејском народу, његовим обичајима, животу пре рата; прецизно дефинишемо појмове; о Холокаусту говоримо у контексту Другог светског рата; водимо рачуна да наставним садржајем не трауматизујемо ученике, већ, напротив, да наставни садржај буде прилагођен њиховом узрасту; не наводимо начине умирања, већ начине преживљавања и живота у хаосу; бавимо се моралним дилемама са којима су жртве биле суочене; не показујемо стравичне фотографије мртвих тела – приказујемо портрете, породичне слике, слике из живота; не говоримо о жртвама као о бројевима – дајемо им имена и лица, читамо њихова писма из логора, тражимо аутентична сведочанства, упознајемо жртве као људска бића; не почињемо час причом о Другом светском рату – крећемо од имена, од личне приче; пратимо шта се догодило тој породици, шта се догађало у држави и, на крају, досежемо општи контекст, светску историју; не прихватимо питање „зашто су то чинили Јеврејима, шта није у реду са њима“ – постављамо питање другачије: шта није у реду са нацистима, кад су могли то да учине; не дозвољавамо да наши ученици стекну мишљење да су сви Немци били нацисти, нити да је цео немачки народ био склон геноциду; избегавамо коришћење израза које су користили починиоци злочина – изразе попут „коначног решења“ стављамо под наводнике и критички их анализирамо; не осуђујемо, већ ученицима постављамо важна, суштинска питања, учимо о вредностима,

2 Препоруке су формулисане према: Педагошка филозофија Међународне школе за изучавање Холокауста, „Јад Вашем“ (http://www.yadvashem.org/yv/en/education/video/175_hevt_educational.asp) и према предавању Шуламит Имбер, педагошке директорке, одржаном 2010. у „Јад Вашему“ за групу едукатора из Србије. Види: Бањанин Ђуричић, Н., „Како поучавати о Холокаусту“, *Магазин за праведније образовање Школегијум* бр. 6, Сарајево, август 2013, датум приступа 15.3.2023, <http://skolegijum.ba/tekst/index/296> и „Како поучавати о Холокаусту“ *Текстура, часопис за књижевност у школи*, Група 484, Београд, јануар 2014. број 6, година 3.

подучавамо за емпатију, а не за осуду; причамо приче, истините приче; користимо обиље постојеће документације; не поједностављујемо ствари – отварамо питање моралних дилема; не нудимо превише оптимистична решења – преживели јесу били ослобођени, али не и слободни; не морамо имати одговор на свако питање – постоје ствари које је тешко разумети, а још теже објаснити; наглашавамо да се Холокауст могао избећи – он се догодио јер су појединци, групе и народи одлучили да поступе, или да не поступе, на одређени начин; не подстичемо стереотипе о „нечовештву” и не описујемо извршиоце злочина као „нељудске монструме” – Холокауст је догађај који је проузроковао и починио човек; „зло“ више не може послужити као довољно објашњење за злочин – теже је питање како је било могуће да обични мушкарци и жене могу учествовати у убијању недужних, обичних, мушкараца, жена и деце; не користимо симулације у којима ће се ученици поистовећивати са жртвама или са злочинцима; показујемо разумевање за забринутост наших ученика; не упоређујемо патњу – нема хијерархије патњи, ни у склопу историје нацизма, нити између Холокауста и других геноцида.³

Прича о Холокаусту је, пре свега, људска прича. Свака дискусија о жртвама, починиоцима, херојима, спасиоцима, или онима који су стајали по страни, треба да покуша да разуме људско биће у том времену и простору. Као основа садржајног образовног процеса треба да послужи упознавање ученика са обичним људима и њиховим свакодневним животом.⁴

Овај педагошки приступ поставља људско биће, појединца, у центар нашег разумевања историје. Суочавање са Холокаустом значи испитивање не само феномена као што су масовна убиства, нацистичка политика, статистика смрти и сплет историјских, политичких и војних догађаја. То укључује покушај да се разумеју људска бића и начин на који су се

3 Исто.

4 Shulamit Imber, The Pedagogical Approach to Teaching the Holocaust, Pedagogical Director of the International School for Holocaust Studies - Yad Vashem, Israel, datum pristupa 15.3.2023, https://www.holocaustcentre.org.nz/uploads/1/2/2/4/122437058/the_pedagogical_approach_to_teaching_the_holocaust1_1.pdf

суочавали са екстремним ситуацијама, „изборима без праве могућности избора“ и дубоким етичким дилемама. Јеврејски лекари су оставили сведочења о дилеми, коме дати инсулин у гету, када га нема довољно.

Пажњу треба усмерити не само на хероје отпора или на високопозициониране злочинце. Императив је да се сетимо и покушамо да разумемо потешкоће и дилеме са којима су се суочавали они *чија су имена скоро заборављена*, често заједно са њиховим животима. Сагледавање „историје са људским лицем“, испитивање сложености људских размишљања, поступака и осећања онемогућиће банализацију, једнодимензионалне слике или апстрактни, отуђени поглед. Само на тај начин биће могуће створити стварну и присну везу између ученика и садржаја учења, и биће могуће уочити сличности и разлике између времена у коме живимо и периода Холокауста.⁵

Човек је заборављен тек када се заборави његово име (Талмуд)

„Ништа више није наше: одузели су нам одећу, обућу, чак и косу; ако проговоримо, неће нас слушати, ако би нас и чули не би нас разумели. Одузеће нам и *име*: а ако будемо хтели да га сачувамо, мораћемо у себи да нађемо снаге за то, да учинимо све да иза тог имена остане макар нешто од нас, од нас какви смо некад били. (...) *Häftling*: научио сам да сам ја само *Häftling* (затвореник). Моје име је 174.517; крстили су нас, док год будемо живи носићемо истетовиран белег на левој руци. Требало нам је неколико дана, и не мало шамара и удараца, да се навикнемо да број покажемо спремно...”⁶

Недопустиво је да ученици знају десетак или више имена злочинаца, чак и њихове биографије, али истовремено, није им познато име ни једне жртве, изузев Ане Франк. Међутим, чак и ту, ученицима је познато само име: најчешће не знају да је Ана, Јеврејка убијена у Холокаусту, јер су у школи обрађивали само

5 Shulamit Imber, isto.

6 Primo Levi, *Zar je to čovek*, (Beograd: Paideia, 2005), 21.

један одломак као пример књижевне дневничке форме.⁷

Враћање идентитета, лица и живота жртвама је важно као супротност нацистичком приступу – где је жртва деперсонализована, дехуманизована, спаљена, нестала и заборављена; где жртва нема прошлост, породицу, већ је само беспомоћни предмет нацистичке политике, само гомила спаљених скелета, само математички збир од 6 милиона уништених живота.

То је, уједно, и супротност бављења само цифрама и статистиком, јер у образовању циљеви могу бити достигнути само повезивањем когнитивних и емотивних нивоа учења. Бројеви не могу подстаћи нити идентификацију нити емпатију – а неопходни су за почетак учења о Холокаусту. „Милиони невиних људи су убијени... навести број, или с њим лицитирати, недостојно је човека”, пише Адорно.⁸

Не показујемо ученицима стравичне слике мртвих тела – јер то вређа достојанство жртава; јер нико не може да осети емпатију према гомили костију; јер такве фотографије изазивају шок, трауму, гађење, дистанцу, те тако онемогућавају даљи процес учења и разумевања. Наиме, изазивање шока може понекад бити саставни део образовања, али не може да замени образовање као дуг педагошки процес.⁹ Зато ученицима показујемо фотографије пре Холокауста, слике из живота. Не наводимо начине умирања, већ начине преживљавања и свакодневног живота у хаосу; бавимо се дилемама, „изборима без праве могућности избора“. Фокусирамо се на живот (процес), а не на смрт (резултат).

7 „Увид у интерпретативни материјал из читанки указује да је циљ часа да ученици усвоје значење појма дневник и да се укаже на везу између дневничког приповедања и описног приповедања... Нигде се не помињу ни Холокауст, ни нацизам и фашизам, нити се јасно каже због чега се породица Франк налази у тајном скровишту.“ Ружица Марјановић, „Шта је нама данас Ана Франк?“ *Школегијум*, датум приступа 15.3.2023. https://skolegijum.ba/static/files/magazin/pdf/5c8c14cb83a37_Skolegijumdesktopmagazin1.pdf?fbclid=IwAR12iRZ_IREVmzO6Jdkop81B4DYgV9p6RFMrpYDxAYxl14KsslAr7_kY4pU

8 Teodor Adorno, „Vaspitanje posle Aušvica,” *Treći program Radio Beograda* 127-128, III-IV/2005: 245-257.

9 Chava Baruch, "The Educational Philosophy of Yad Vashem," *Topola: časopis JU Spomen-područja Donja Gradina* I, 1/2015: 227-236.

„...Управо зато што је Лагер огромна машинерија која треба да нас претвори у звери, ми не треба да постанемо звери; да се и на овом месту може преживети, и зато треба хтети преживети, да бисмо причали, да бисмо пренели сведочанство; а да бисмо живели потребно је потрудити се и спасити барем костур, носећу структуру, форму цивилизованости. Да јесмо робови, без икаквих права, изложени свакаквим увредама, заветовани готово сигурној смрти, али да нам је једна способност ипак преостала и морамо је бранити свим снагама јер је последња: способност да не пристанемо на пристајање. Дакле, свакако морамо да се умивамо без сапуна, прљавом водом и да се бришемо блузом. Морамо да чистимо ципеле, не зато што тако налажу правила, већ због достојанства и због себе. Морамо да корачамо усправно, не вукући ноге, не из поштовања према пруској дисциплини, већ да бисмо остали живи, да не бисмо почели да умиремо.”¹⁰

Писма

Читање и анализирање туђих писама, писама која су писана неком другом а не нама, писама која је писала нама непозната особа, која је потом убијена – може нам се учинити морално проблематичним поступком. Да ли скрнавимо сећање на жртве, тиме што анализирамо њихова писма, њихове животе? Можемо се запитати о димензијама и границама етичности нашег поучавања о Холокаусту. Историчари приступају писмима као драгоценом примарном извору, артефакту. Свесни овог моралног проблема, писмима приступамо пажљиво, обазриво, обраћајући пажњу не само на њихову информативност, већ и на танана осећања, бриге, страхове, разлоге за доношење или недоношење неке одлуке...

Одакле кренути? Од нама најближе, **Хилде Дајч**, симбола Старог сајмишта, рођене 1922. у Бечу, у ашкенаској породици. Хилда је имала родитеље Емила и Аугусту, и млађег брата Ханса. Завршила је гимназију као једна од најбољих у својој генерацији, а онда се уписала на студије архитектуре,

10 Primo Levi, *Zar je to čovek*, (Beograd: Paideia, 2005), 33-34.

на Београдском универзитету. Након што је донета уредба о органичењу броја Јевреја у школама и на факултетима, Хилда је волонтирала као медицинска сестра у Јеврејској болници у Београду. Затим се добровољно пријавила да помаже у болници у логору на Сајмишту, где је касније убијена. Њена четири писма (која је писала својим пријатељицама Нади Новак и Мирјани Петровић) су најдрагоценији извор информација о условима у логору Сајмиште, али и једно од најпотреснијих сведочанстава обесмишљености живота у сенци Холокауста.¹¹ Обраћамо пажњу, како на информативност, и емотивност писама Хилде Дајч, тако и на промену расположења и ескалацију очаја у последњем писму.

Хилда Дајч

Пре одласка на Сајмиште (прво писмо од 7.12.1941) Хилда је мирна, оптимистична и одлучна: „Мене нико неће натерати, ја не чекам на позив.(...) Моји су противни мојој одлуци, али ја мислим да ћеш ме барем ти разумети: има толико људи којима је потребна помоћ, да ја морам по налогу своје савести да пређем преко сентименталних разлога у вези са породицом и кућом и да се потпуно ставим у службу других. (...) Потпуно сам мирна и сталожена и уверена да ће све испасти добро, чак изнад мојих оптимистичких претпоставки.”¹² У другом писму (од 9.12.1941) видимо да је свесна ситуације коју описује до танчина: „Мирјана драга, овде сада има 2000 жена и деце, скоро 100 одојчади за које не може ни млеко да се скува јер нема огрева, а према висини павиљона и јачини кошаве можеш већ да израчунаш ступањ топлоте. (...) Нама ће доћи још 2500 особа, а има свега 2 лавабоа.”¹³

11 *Život u Jevrejskom logoru na Sajmištu: Pisma Hilde Dajč*, datum pristupa 15.3.2023. <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hilda-dajc.php>

12 *Život u Jevrejskom logoru na Sajmištu: Pisma Hilde Dajč*, datum pristupa 15.3.2023. <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/pismo-1.php>

13 *Život u Jevrejskom logoru na Sajmištu: Pisma Hilde Dajč*, datum pristupa 15.3.2023. <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/pismo-2.php>

У трећем писму (око 13.12.1941) још увек задржава оптимизам, бори се са тешкоћама: „Овде је тако – не знам како да га окарактеришем, једном речи једна велика штала за 5.000 и више људи, без зида, без ограда, све у истој одаји. Данас сам била у Циганском логору и ошишала 15 вашљиваца и намазала их. Међутим, мада сам после испекла руке до лактова крезолом, ипак је посао некористан, јер кад завршим са другом партијом, биће прва опет вашљива...”¹⁴ У четвртном писму (почетак фебруара 1942) пише: „Ти не знаш, као што ни ја нисам знала, шта то значи бити овде. Желим ти да никад не сазнаш. Већ као дете бојала сам се да ме не закопају живу. И ово је нека врста привидне смрти. Хоће ли после ње бити неког васкрсења? (...) Можемо да издржимо не зато што смо јаки, него стога што нисмо сваког тренутка свесни своје бескрајне мизерије у погледу свега, свега што сачињава наш живот. (...) Ово је инкарнација свију зала. Сви постајемо зли јер смо гладни, сви постајемо заједљиви и бројимо један другоме залогаје, сви су очајни – а ипак се нико не убија јер смо сви скупа једна маса животиња коју презирем. Мрзим нас све јер смо сви једнако пропали.”¹⁵

Задржаћемо се на Старом сајмишту, месту страдања и сећања, не само због његове физичке близине, већ, пре свега, значаја који наглашава Кристофер Браунинг: тај логор је као „саставни део ширег плана за уништење европских Јевреја“ касније препознат као место где је по први пут наговештена „она ефикасност и рутинска безличност које ће бити усавршене у логорима смрти.“¹⁶ Употпунићемо нашу причу са још неколико портрета:¹⁷

14 *Život u Jevrejskom logoru na Sajmištu: Pisma Hilde Dajč*, datum pristupa 15.3.2023. <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semelin/sr/pismo-3.php>

15 *Život u Jevrejskom logoru na Sajmištu: Pisma Hilde Dajč*, datum pristupa 15.3.2023. <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semelin/sr/pismo-4.php>

16 Brauning, K. *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu*. Studija slučaja, *Hereticus*, 1/2007: 172-197.

17 Фотографије и подаци су прикупљени током пројекта *Портрети и сећања јеврејске заједнице Србије пре Холокауста*, који су финансирани: Европска унија, Министарство културе, Claims Conference и Савез Јеврејских општина Србије. Кратке биографије су објављене у: Нада Бањанин Ђуричић, *То што радиш важно је. Учити о Холокаусту по препорукама Јад Вашема*, (Београд: Група 484, 2019), 94-95.

Давид Бивас

Давид Бивас је био десетогодишњи дечак. Живео је у Београду са својим родитељима. Кад је почео рат, он је имао десет година. Донета је уредба о органичењу броја Јевреја у школама. Давид није имао с ким да се дружи, јер више није ишао у школу. Дошли су Немци, одвели су јеврејске жене у логор на Сајмиште. Одвели су и Давида.¹⁸

Флора Флорика Глик

Флора – Флорика Глик је рођена у Београду у породици Алтарас. Са мужем Натаном Гликом добила је сина Маркуса и кћи Жанету. Флора је била сналажљива домаћица. Мужевљеву плату од 277 динара распоређивала је у седам различитих шољица, по једну, за сваки дан у недељи. Била је живахна, весела, стрпљива и благе нарави. Волела је да игра и да пева, а животни оптимизам је никада није напуштао. Флора, Маркус и Жанета одведени су у логор на Старом сајмишту.¹⁹

Рејна-Ленка Демајо

Рејна – Ленка Демајо је рођена у Београду, као једна од петоро деце. Била је Српкиња Мојсијеве вере. Породица је живела на Дорћолу, испод Бајлонијеве пијаце. Рејна је са Богољубом Лунгиновићем склопила грађански брак. Била је кројачица, у мираз је донела само своју шиваћу машину. Имали су велику библиотеку, обоје су волели да читају. Били су чланови Комунистичке партије Југославије и имали су ћерку Софију. Немци су 19. јануара 1942. дошли да је воде у логор на Старом сајмишту. Софију нису повели, јер је била

18 Исто.

19 Исто.

полумртва, изгледало је да свакако неће преживети. Богољуб је већ био убијен на Бањици као политички затвореник. Рејна је знала да ће доћи и по њу. Зато је ћерку Софију оставила својој доброј пријатељици Марији.²⁰

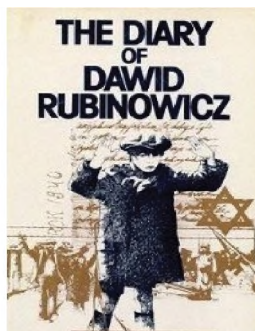
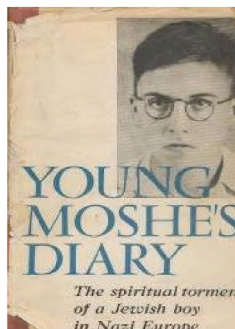
Естер Бајер

Естер Бајер је рођена у породици Албахари у Сарајеву. Свог мужа, Александра Бајера, упознала је у Српско-јеврејском певачком друштву у Београду, где се доселила са породицом. Венчали су се у цркви Александра Невског на Дорћолу. Становали су у Солунској улици број 4, са синовима Ђуром, Витомиром и Бобаном. Ћерку, коју је такође назвала Естер, родила је у логору Сајмиште, након седам месеци трудноће. Беба Естер је спасена и одведена у Звечанску улицу, у Дом за незбринуту децу, где је провела три године. „Зovem се Естер Бајер. Рођена сам 31. јануара 1942. у Београду, на Сајмишу. Како сам се ту родила? Тако што је моја мајка Јеврејка.“²¹

20 Исто.

21 Исто.

Дневници

Читање дневника захтева више времена, више пажње и удубљивање у текст. Али зато нуди опсежнији увид у место, време и околности живљења у условима неслободе и страха. Одабрани одломци дечјих дневника могу помоћи ученицима да разумеју значење сложених појава и појмова. Холанђанин **Моше Флинкер** (1926-1944) је у свом дневнику оставио запис о посети биоскопу у Белгији под окупацијом. Његови родитељи побегли су са њим и шесторо његове браће и сестара у Брисел, где су провели већи део рата. Годину дана пре краја рата послати су у Аушвиц, где су и умрли. Одломак из дневника осамнаестогодишњег Моше, његов утисак о филму *Јеврејин Зус* може послужити као добар стимулус за разумевање тешких појмова као што су антисемитизам или нацистичка идеологија: „Од оног што сам видео крв ми је прокључала, био сам црвен у лицу када сам изашао. Схватио сам тада подмукле циљеве ових злих људи – да желе да убризгају отров антисемитизма у крв не-Јевреја. Док сам гледао филм, изненада сам се сетио нечега што је онај злочинац (Хитлер) рекао на једном од својих наступа: ‘Која год страна да победи у рату, антисемитизам ће се ширити и ширити све док Јевреји потпуно не нестану’. У том филму видео сам средства која користи да оствари свој циљ. И ако се не уради ништа да се осујете његове намере, отров ће се сигурно проширити кроз људску крв. Начин на који су подстицали љубомору, мржњу и презир био је једноставно неописив.“²²

²² Moses Flinker, *Young Moshe's Diary*. (Jerusalem: Yad Vashem, 1971, 42-43), datum pristupa 15.3.2023, www.yadvashem.org/odot/pdf/Microsoft%20Word%20-%203814.pdf

Ту је и Дневник Пољака **Давида Рубиновича** (1928-1942) који се са родитељима преселио из Кјелца у раштркано село Крајну близу Бођетина. Изградили су малу млеку и настанили се у соби са кухињом. Давид је водио дневник пажљиво, читко и уредно од марта 1940. до септембра 1942, када је убијен. „После доручка изашли смо на снег, мада нам нико није наредио, јер је друм преко ноћи био завејан. (...) За неких два сата дошао је сеоски стражар да окачи неко обавештење. То уопште није било обавештење већ карикатура Јевреја. Нацртан је Јевреј који меље месо и у машину ставља пацова. Други лонцем сипа воду у млеко. На трећој слици стоји Јевреј који ногама гњечи тесто за колаче а црви шетају по њему и тесту. Наслов обавештења је следећи: ‘Јевреј је преварант и Твој једини непријатељ’. А доле потпис: ‘Стани, прочитај гледаоче мили / Како су те Јевреји опколили / Прљаву воду сипа у млеко / Уместо меса пацова сече / Тесто за колаче црвљиво / Гњечи ногама.’ Док је стражар прикуцавао, људи су се баш враћали са снега, тако су се смејали да ме је глава заболела од тог стида који Јевреји у данашње време доживљавају. Да бог да се та срамота што пре заврши.”²³

Биографије

Читање биографија може нам се учинити, на први поглед, као досадан, неинспиративан задатак. Међутим, није тако. Често је најједноставнија метода уједно и најбоља. Кратке биографије нам откривају идентитет жртве, дају јој име и лице, и још понеку карактеристику личности. Омогућују идентификацију и подстичу емпатију. То је управо супротно ономе што је био нацистички циљ: деперсонализација и дехуманизација. Биографије уједно носе и значајну сазнајну компоненту: ко је све могао бити жртва; која црта личности је могла бити пресудна; које категорије људи су биле на мети нациста; шта је допринело да неко ипак преживи, а неко не; може ли се установити правило, има ли уопште правила када

²³ Давид Рубинович, *Дневник Давида Рубиновича*, (Београд: Библиотека Пана Душицког, 1990), 48-49.

је преживљавање у питању? Скрећемо пажњу и на жртве – припаднике других група, страдалих током Холокауста, како би се боље разумела трагедија Другог светског рата, али и опасности у садашњости и будућности.²⁴

Овде се билингвални приступ²⁵ показао као добар избор: бављење текстом на страном језику, као и само превођење, обезбеђује удубљивање у текст и јачу концентрацију ученика. Током рада, у сваком одељењу ће се наћи понеки ученик коме су бака, деда или неко из шире породице страдали током Другог светског рата, у неком логору, на неком фронту. Наћи ће се и понеко чија је родбина преживела. Неки ученици ће желети да испричају своју причу. Показујемо бригу за њихове потребе: дајемо им простора, указујемо им прилику да својим личним причама употпуне ову тему.

Блимиција Лиш

Блимиција Лиш је рођена у Колбушеви, Пољска. Њени родитељи су били религиозни Јевреји. Блимиција је често играла игру у којој би њен трогодишњи рођак Хенох глумио Немца и питао њу и њене пријатеље „Да ли сте ви Јевреји?“ „Да“, одговарали би они. „Ако си Јеврејин,“ имитирао је Хенох, „мртав си“. Из своје дрвене пушке Хенох би „пуцао“ у Блимицију и остале. Они би пали и правили се мртви. Блимција и њена породица су депортовани у гето Жешов 1942. године, а затим у Белзец, где су убијени у гасној комори. Блимиција је имала три и по године.²⁶

24 Identification card, *Holocaust Encyclopedia*, датум приступа: 15.3.2023, <https://encyclopedia.ushmm.org/landing/en/id-cards>

25 *CLIL metod* (Content and Language Integrated Learning) – учење садржаја на страном језику, чиме се истовремено унапређују и знање о теми и језичке вештине.

26 Identification card, *Holocaust Encyclopedia*, датум приступа: 15.3.2023, [Blimcia Lisze | Holocaust Encyclopedia \(ushmm.org\)](https://encyclopedia.ushmm.org/landing/en/id-cards)

Смиљка Љољић Вишњевац

Смиљка Љољић Вишњевац је рођена у Мостару, у православној српској породици. Имала је две сестре. Када је имала три године, њена мајка је умрла, па је отац подизао своје три кћерке. У раној младости Смиљка је била помало мушкобањаста, а у седамнаестој години је победила на избору за Мис Макарске ривијере и отишла у Немачку, где је постала модел. Смиљка је у Берлину остварила успешну каријеру у свету моде. Била је висока, витка, са сивоплавим бадемастим очима и високим јагодицама, па је уочена њена сличност са глумицом Гретом Гарбо. Смиљка је била антифашисткиња и напустила је Немачку када је Хитлер дошао на власт. Стрељана је у логору Бањица почетком маја 1941. године. Имала је 35 година.²⁷

Хелена Готхолд

Хелена Готхолд је живела у Херну и Бохуму у западној Немачкој. Била је медицинска сестра, удата за рудара. Хелена и њен муж су постали припадници Јеховиних сведока. Заједно су подизали своје двоје деце у складу са учењем ове вере. Народни суд је осудио Хелену и још пет припадника Јеховиних сведока на смрт, због илегалних верских окупљања и подривања морала нације. Хелена је погубљена на гиљотини у затвору Плецензе у Берлину.²⁸

27 Identification card, *Holocaust Enciklopedia*, датум приступа: 15.3.2023, [Smiljka Ljolic Visnjevac | Holocaust Encyclopedia \(ushmm.org\)](https://ushmm.org)

28 Identification card, *Holocaust Enciklopedia*, датум приступа: 15.3.2023, [Helene Gotthold | Holocaust Encyclopedia \(ushmm.org\)](https://ushmm.org)

Хелена Меланија Лабел

Хелена Меланија Лабел је имала оца Јеврејина и мајку катољкињу, а одгајена као катољкиња у Бечу. Од милоште су је звали Хели, волела је да плива и да иде у оперу. Након завршетка средње школе, уписала се на правни факултет. Након што је изгубила свог верног пса Лиди, фокстеријера, доживела је нервни слом. Дијагностификована јој је шизофренија и смештена је у психијатријску болницу Штајнхоф у Бечу. Хелена је била једна од 9.772 особе које су те године убијене гасом у брандербуршком центру „Еутаназија“. Према званичном извештају, Хелена је умрла у својој соби од „акутног шизофреног напада“.²⁹

Виљем Арондеус

Виљем Арондеус је одрастао у Амстердаму, као једно од шесторо деце у породици. Са седамнаест година сукобио се са родитељима због своје хомосексуалности. Напустио је кућу и прекинуо контакт са породицом. Почео је да се бави писањем и сликањем, а двадесетих година ангажован је на изради мурала за градску дворану у Ротердаму. Након окупације, Виљем се придружио покрету отпора. Његова група је фалсификовала лична документа холандских Јевреја. Виљем је убијен са још једанаест чланова групе. Пре него што је убијен, Виљем је замолио свог пријатеља да, након рата, посведочи да „хомосексуалци нису кукавице“. Тек осамдесетих година прошлог века холандска Влада је постхумно одликовала Виљема.³⁰

29 Identification card, *Holocaust Enciklopedija*, датум приступа: 15.3.2023, [Helene Melanie Lebel | Holocaust Encyclopedia \(ushmm.org\)](https://holocaustencyclopedia.org/HeleneMelanieLebel)

30 Identification card, *Holocaust Enciklopedija*, датум приступа: 15.3.2023, [Willem Arondeus | Holocaust Encyclopedia \(ushmm.org\)](https://holocaustencyclopedia.org/WillemArondeus)

Јозеф Муша Милер

Јозеф Муша Милер је рођен 1932. године у Битерфилду у Немачкој. Његови родитељи су били Роми. У време његовог рођења, у Немачкој је живело око 26.000 Рома и Синта. Док је боравио у школи, ученици, чланови покрета Хитлерова омладина, ругали су му се и вређали га, називајући га копилетом и мулатом. Када је имао 12 година два непозната човека су га извела из учионице, са објашњењем да има упалу слепог црева и да мора хитно на операцију. Он се побунио, али су га претукли и присилно одвели на операцију на којој је био стерилисан. Након опоравка Јозеф је требало да буде депортован у концентрациони логор Берген–Белзен, али је његов хранитељ успео да га прокријумчари из болнице и да га сакрије. Јозеф је остатак рата преживео скривајући се у баштенској шупи.³¹

Сведочења

У образовању говоримо и о преживелим жртвама – јер би без њихових сведочења поучавање о Холокаусту било суочавање ученика само са трагедијом и смрћу. Познати преживелог је нешто чудесно, готово магијско. Како каже Шуламит Имбер, педагошка директорка „Јад Вашема“, сусрет са преживелим нам даје нешто више, нешто изнад самог сведочења. У сусрету са њим, људи доживљавају преживелог као морални ауторитет; а због тог сусрета, због тог познанства, ми смо посвећени учењу о Холокаусту. Преживели су кичмени стуб подучавања. Упознати преживелог, гледати га у очи, слушати његово сведочење и оно што зовемо „речи између редова“, то обликује образовање о Холокаусту.³² Јевреји су сведочили на суђењима, причали су и записивали

31 Identification card, *Holocaust Encyclopedia*, датум приступа: 15.3.2023, [Joseph Muscha Mueller | Holocaust Encyclopedia \(ushmm.org\)](https://www.ushmm.org)

32 A Special Conversation with Shulamit Imber, Pedagogical Director at Yad Vashem's International School for Holocaust Studies on the "Past, Present and Future of Holocaust Education," datum pristupa 15.3.2023, https://www.youtube.com/watch?v=MrEcoG_oPj4&t=2683s

своја сећања. Често је једини мотив да се преживи био само тај – „да бисмо причали, да бисмо пренели сведочанство“. Објављено је на десетине хиљада њихових сведочанстава³³, а снимљена сведочења, на бројним, различитим језицима, доступна су путем интернета.³⁴

Александар Ајзинберг, који је преживео Холокауст кријући се са мајком по Хомољским планинама, забележио је у својој причи сведочење свог пријатеља Аце Сингера: „...Био сам у Аушвицу и другим немачким концлогорима. Ти знаш колико је људи тамо убијено. Убијали су у гасним коморама, убијали метком и убијали глађу... Давали су нам неке сплачине од трулог кромпира или репе, па је и тога било тако мало да су људи масовно умирали од глади. Једино је на Јом кипур храна била нешто боља и обилнија... Питаш зашто? Па зато што су Немци знали да Јевреји тог дана посте, да тог дана неће ништа јести. И то је била једна врста тортуре. Религиозни Јевреји су чак и у логору на Јом кипур постили. Понеки религиозни су ипак тог дана узимали своје следовање и трговали. Како трговали! Давали су храну онима који нису побожни, а од њих би, следећег дана, добијали онај мали комадић, назван дневно следовање хлеба... То су називали трговином, а заправо и није била трговина... И мени је један, још се сећам његовог имена, звао се Фаркаш, био је из Мункучева, тог дана, на Јом кипур, понудио своје следовање хране. Био сам, као и сви логораши, гладан, нисам био религиозан и узео сам, али сам га питао шта, заузврат, тражи. Рекао ми је да он не тражи ништа, само да би волео да ја, ако останем жив, кад се рат заврши, почнем да постим. Да, да постим на Јом кипур“.³⁵

Портрети и личне приче су неопходан први корак учења, али – ограничавање само на личне приче је погрешан приступ. Важно је комбиновати информације, податке и личне

33 У Србији су то: *Ми смо преживели*, у 5 књига, ур. Александар Гаон (Београд: Јеврејски историјски музеј, Савез јеврејских општина Србије); књиге Јаше Алмулија: *Јеврејке говоре*, *Живи и мртви*, *Остали су живи*, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, и друго.

34 Yad Vashem, USHMM, Shoah Foundation...

35 Александар Ајзинберг је причу „Пост“ уступило ауторки овог текста, види: Нада Бањанин Ђуричић, *То што радиш важно је. Учити о Холокаусту по препорукама Јад Вашема*, (Београд: Група 484, 2019), 91-92.

приче. Како каже Јехуда Бауер, поруку треба концентрисати, фокусирати, а не расплинути.³⁶ Личне приче се стављају у контекст Другог светског рата, уз коришћење историографских података и историјске науке.

Снага бројева

Вратимо се на почетак овог текста, на поменути Адорнов цитат: помињати бројеве је „недостойно човека“, исто онолико колико је, након Аушвица, „варварски писати поезију“. Снага бројева је неупитна. Шест милиона убијених Јевреја. Више од 44.000 логора, гета и других места заточења, прогона, присилног рада и убистава.³⁷ Стручна јавност је упозната са ширином система нацистичких логора и условима живота у њима, али ученици – нису. Колико центара „еутаназије“, масовних стрељања, гасних камиона, гасних комора, крематоријума, вагона „Г“, колико маршева смрти? Једном, када је емпатија успостављена, када су жртве „виђене“ као стварни људи са људским идентитетима и тежњама, наставници могу прилагодити своје часове емоционалном и когнитивном нивоу ученика, могу са њима да комуницирају и да смислено разговарају о Холокаусту.³⁸ Тада ће моћи да објасне и специфичности страдања Јевреја у локалном окружењу, у Србији, тада ће и квантитативна анализа бити разумљива и прихватљива: „Од нациста унапред одређени за уништење, те страдали у добро организованом и систематски спроведеном и плански извршеном злочину, Јевреји окупиране Србије су представљали 11,20% укупних губитака цивила. Њихова заступљеност у губицима цивила је била 32 пута већа

36 The 8th International Conference on Holocaust Education Telling the Story: Teaching the Core -- Holocaust Education in the 21st Century Concluding Session -- Tuesday, June 19, 2012 Professor Yehuda Bauer - Academic Advisor, Yad Vashem, datum pristupa 15.3.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=xvIVCTYxp0&t=2233s>

37 Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, pristupljeno 15.3.2023, <https://www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos>

38 Shulamit Imber, *The Pedagogical Approach to Teaching the Holocaust*, Pedagogical Director of the International School for Holocaust Studies - Yad Vashem, Israel, datum pristupa 15.3.2023, [the pedagogical approach to teaching the holocaust1_1.pdf \(holocaustcentre.org.nz\)](https://www.holocaustcentre.org.nz/holocaust1_1.pdf)

од њиховог учешћа у становништву окупиране територије (0,35%). Као већинско становништво окупиране територије и носиоци отпора, Срби су били најбројнији у претрпљеним губицима цивила (80,19%), али су, с обзиром на заступљеност у популацији, губици у Холокаусту страдалих Јевреја били реално 33,94 пута већи од губитака Срба. Страдање јеврејске заједнице, отпочето прве године рата је, за разлику од свих других народа, практично било окончано њиховим уништењем у 1942. години.³⁹

О књизи Драгана Цветковића *Од Топовских шупа до Сајмишта - квантитативна анализа Холокауста у окупираној Србији* Сања Петровић Тодосијевић је написала: „...размишљај како ме ни једна музејска поставка, ни једна фотографија и ни једно сведочанство Холокауста није толико узнемирило као књига са 87 табела и 127 графикона. Након ове књиге, схватићете у милиметар зашто се живот, право и правда врло тешко успостављају тамо где је људима у масовним злочинима одузимано право на живот.“⁴⁰

Можда је, у овом смислу, довољно илустративна рефлексивна/коментар ученика чији је задатак био да на мапи Европе убележи локалитете гета и логора из Другог светског рата и да упише број жртава⁴¹: „То су била за мене застрашујућа сазнања. Транспорт је увек организован железницом, а ја учим на смеру техничара вуче, за машиновођу. Дубоко сам се замислио... Извори података су различити и тешко је утврдити прецизан број жртава. Чак и поуздани сајтови наводе цифре „од – до“. Тачан број се најсигурније може утврдити по поименичном списку жртава. Али таквих спискова најчешће нема, односно нису потпуни. Зато се прибегава стручним проценама... Али, све

39 Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта. Квантитативна анализа Холокауста у окупираној Србији* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2021), 182.

40 Facebook status, objavljen 26.1.2021, Sanja Petrović Todosijević, pristupljeno 15.3.2023, https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1540294296175526&id=100005849103888

41 Никола Немеш, ученик Железничке техничке школе у Београду, 2014/15. школска година, објављено у: Нада Бањанин Ђуричић, *То што радиш важно је. Учити о Холокаусту по препорукама Јад Вашема*, (Београд: Група 484, 2019), 53.

време док сам истраживао, мислио сам о томе, како су те хиљаде, стотине хиљада, милиони, у ствари – људи. Схватио сам колико је ова тема сложена, али, увидео сам и колико је нацистички злочин монструозан. Запитао сам се, да ли ћемо икада знати колико је логора заправо постојало? И да ли је можда ту негде, поред нас, некада био логор, а да ми то и не знамо?”

Историја приповеда причу, а образовање даје значење

Тема Холокауста није као друге наставне теме; зато јој се приступа на квалитативно другачији, сензитивнији и ефикаснији начин учењем о жртвама, о починиоцима, посматрачима и спасиоцима са личног становишта. Ученици се ангажују и интелектуално и емотивно; суочавају са дилемама и значајним теоријским питањима. Не нуде им се лака решења и готови одговори. Теме су конципиране тако да развијају садржај од појединачног ка општем, од личног ка универзалном. Редослед извођења часова је такође значајан. Поступно, ученици ће не само прецизно дефинисати, већ стећи дубље разумевање појмова: гето, концентрациони логор, антисемитизам, тоталитаризам, геноцид, „коначно решење“, фашизам, нацизам, Холокауст. Приликом реализације, практикујемо групни рад, тимски рад, истраживање, претраживање интернета и релевантне литературе, вршњачку едукацију, презентацију, текстуални метод, монолошки, као и дијалогски метод.

Имајући у виду комплексност теме, водимо рачуна да и процес учења о Холокаусту буде разложен, слојевит и, како каже Данијел Јона Голдхаген да задире у најдубља питања, да се никако не задржи на „пукој дескрипцији“.⁴² Први корак, наравно, остаје *опис* догађаја: о томе постоји велики избор материјала, а ми можемо (или, боље, морамо) одлучити како ћемо представити то што се догодило. Следећи важан ниво

42 Govor Profesora Goldhagena jula 2014. godine na Devetoj međunarodnoj konferenciji o obrazovanju o Holokaustu u Jad Vašemu u Jerusalmu, Daniel J. Goldhagen, "Through Our Own Lens: Reflecting on the Holocaust from Generation to Generation", The 9th International Conference on Holocaust Education, 9. jul 2014, datum pristupa 15.3.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=gtwz-rJ7gG4&feature=youtu.be&t=25m23s>

је објашњење како се, зашто се догодило. Затим истражујемо значење које има догађај: интерпретација казује да Холокауст није неизбежна природна катастрофа, већ догађај који су свесно, планирано, намерно произвели људи, знајући шта чине и претходно доневши одлуку о томе. Следећи корак је *суђење*, коме и како судимо, корак којем ћемо бити у стању да приступимо тек ако смо разумели и савладали претходне нивое. Пети ниво је – *разумевање*: шта смо научили да треба да радимо, које су импликације онога што смо учили. Последњи корак је *акција*: разматрамо могуће начине како ћемо деловати, нешто предузети.⁴³

Хава Барух наглашава разлику између улоге историчара и улоге наставника: „историја приповеда причу, а образовање даје значење“.⁴⁴ Тема Холокауста је део наставног плана и учења у школама. Међутим, учење чињеница не значи стварно разумевање моралног значаја, узрока и последица геноцида. Циљ учења о Холокаусту није запамћивање података и њихово „магационирање“. Поред бројних циљева – развијање културе сећања; промовисање поштовања људских и мањинских права; развијање одговорности у грађанском друштву; препознавање Холокауста као губитка за цивилизацију као целину; подизање свести о постојању антисемитизма, ксенофобије, националне и верске мржње и нетрпељивости (и данас); развијање свести да се злочини против човечности могу поновити; образовање за мир – кровни циљ (који је тешко мерити и евалуирати) је *превенција геноцида*. Али, циљ се не поставља увек да би се постигао, него да би служио као тачка којој се тежи.

Ученици знају да кажу, једноставно, учимо о Холокаусту да бисмо били бољи људи. Можда више ништа не би требало ни рећи. Можда је кратка ученичка рефлексција довољно илустративан пример успешности нашег едукативног приступа: „Пред очима су ми Хилдина писма у којима пише да је добро, да се нада бољем... А није била добро, нити је ишта више било у реду. Били су жигосани, одведени, затворени, у пар месеци,

43 Исто.

44 Chava Baruch, "The Educational Philosophy of Yad Vashem", *Topola: časopis JU Spomen-područja Donja Gradina* 1, 1/2015: 227–236.

потпуно дехуманизовани и онда кукавички убијени. И питам се, како човек, који је убијао толико људи, толико деце, може да погледа свом детету у очи? А можда је и он жртва, жртва једног тоталитарног режима, па онда постављам питање: колико човек може бити заслепљен једном идеологијом да ће због ње и недужно дете убити?! Наша је велика обавеза да никад не заборавимо једну од највећих трагедија, и можда, још битнија дужност – да се супротставимо сваком режиму који покуша да нам одузме наша права на достојанство, једнакост и слободу.⁴⁵ Питамо се, може ли едукација бити превенција геноцида, може ли се образовањем и васпитањем спречити злочин? Непосредно после Другог светског рата Адорно је указивао на ту могућност: „Захтев да Аушвиц не сме да се понови, односи се пре свега на васпитање“ (...) „Свака дебата о идеалима васпитања је ништавна и безвредна уколико не говори о овом једном, о томе да Аушвиц не сме да се понови. Он је био варварство којем се супротставља све васпитање“.⁴⁶

Осамдесетак година касније можемо само да приметимо да се на сваких десет година, негде у свету (или негде код нас), догађао и догађа се неки нови геноцид. То, међутим, не умањује снагу Адорнове сугестије. Напротив.

Резиме

Рад је посвећен једном важном аспекту педагошке филозофије Међународне школе за изучавање Холокауста, „Јад Вашема“ – стављању појединца у средиште разумевања историје. О жртвама не говоримо као о бројевима, већ им дајемо/враћамо имена и лица, читамо писма из логора, дневнике, аутентична сведочења, упознајемо жртве као људска бића. Овај приступ се разликује од некадашњег начина учења, који се углавном ограничавао на хронологију историјских, политичких и војних догађаја, проткану описима и штурим објашњењима феномена

45 Мирко Магић, ученик Железничке техничке школе у Београду, 2015/16 школске године; Нада Бањанин Ђуричић, *То што радиш важно је. Учити о Холокаусту по препорукама Јад Вашема*, (Београд: Група 484, 2019), корице.
46 Teodor Адорно „Васпитање после Аушвица” *Трећи програм Радио Београда* 127-128, III-IV/2005: 245-257.

масовних убистава и нацистичке политике, те статистикама смрти. Он се кардинално супроставља излагању само бројева и свођењу жртава на њих. Бројеви не могу подстаћи ни идентификацију ни емпатију, што је неопходно за почетак учења о Холокаусту: циљеви образовања када је о овој теми реч могу се постићи само ако се повежу когнитивни и емотивни нивои учења.

У раду се истиче важност враћања идентитета, лица и живота жртвама – управо насупротив нацистичкој перцепцији Јевреја, где је жртва деперсонализована, дехуманизована, спаљена, нестала и заборављена. Указује се и на значај појма преживеле жртве – јер би без сведочења преживелих поучавање о Холокаусту било суочавање ученика само са трагедијом и смрћу. Међутим, личне приче, портрети и сећања су тек неопходан први корак учења; остајање само на њима недовољно је. Наглашава се важност комбиновања информација, података и личних прича, које се, уз помоћ историографских података и увида историјске науке, стављају у контекст Другог светског рата. Коначно, сугерише се обраћање пажње и на оне жртве Холокауста које су припадале другим страдалним групама – не би ли се боље разумела сва трагичност Другог светског рата, али и опасности које прете садашњости и будућности.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Projekat *Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta*, koji su finansirali: Evropska Unija, Ministarstvo kulture, Claims Conference i Savez Jevrejskih opština Srbije.

Objavljeni izvori

A Special Conversation with Shulamit Imber, Pedagogical Director at Yad Vashem's International School for Holocaust Studies on the "Past, Present and Future of Holocaust Education". Datum pristupa 15.3.2023. https://www.youtube.com/watch?v=MrEc0G_oPj4&t=2683s

Adorno, Teodor, „Vaspitanje posle Aušvica”. *Treći program Radio Beograda* 127–128, (III–IV/2005), 245–257.

Banjanin Đuričić, Nada, „Kako poučavati o Holokaustu“. *Magazin za pravednije obrazovanje Školegijum* br. 6, Sarajevo, avgust 2013. Datum pristupa 15.3.2023. <http://skolegijum.ba/tekst/index/296>

Banjanin Đuričić, Nada, „Kako poučavati o Holokaustu”. *Tekstura, časopis za književnost u školi*, Grupa 484, Beograd, januar 2014. broj 6, godina 3.

Baruch, Chava. "The Educational Philosophy of Yad Vashem". *Topola: časopis JU Spomen-područja Donja Gradina* I, 1/2015: 227–236.

Brauning, Kristofer, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu. Studija slučaja“. *Hereticus*, 1/2007, 172–197.

Banjanin Đuričić, Nada. *To što radiš važno je. Učiti o Holokaustu po preporukama Jad Vašema*. Beograd: Grupa 484, 2019.

Cvetković, Dragan, *Od Topovskih šupa do Sajmišta. Kvantitativna analiza Holokausta u okupiranoj Srbiji*, Beograd: Muzej žrtava genocida, 2021. (cyrillic)

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, United States Holocaust Memorial Museum. Datum pristupa 15.3.2023. <https://www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos>

Flinker, Moses, *Young Moshe's Diary*, Yad Vashem, Jerusalem, 1971, str. 42–43. Datum pristupa 15.3.2023. www.yadvashem.org/odot/pdf/Microsoft%20Word%20-%203814.pdf

Govor Profesora Goldhagena jula 2014. godine na Devetoj međunarodnoj konferenciji o obrazovanju o Holokaustu u Jad Vašem u Jerusalimu. Daniel J. Goldhagen, "Through Our Own Lens: Reflecting on the Holocaust from Generation to Generation", The 9th International Conference on Holocaust Education, 9. jul 2014. Datum pristupa 15.3.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=gtwz-rJ7gG4&feature=youtu.be&t=25m23s>

Identification card, *Holocaust Encyclopedia*, United States Holocaust Memorial Museum. Datum pristupa 15.3.2023. <https://encyclopedia.ushmm.org/landing/en/id-cards>

Imber, Shulamit, "The Pedagogical Approach to Teaching the Holocaust", Pedagogical Director of the International School for Holocaust Studies - Yad Vashem, Israel. Datum pristupa 15.3.2023.

https://www.holocaustcentre.org.nz/uploads/1/2/2/4/122437058/the_pedagogical_approach_to_teaching_the_holocaust_1.pdf
Recommendations for Teaching and Learning About the Holocaust, International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), 2019.

Rubinovič, David, *Dnevnik Davida Rubinoviča*, (Beograd: Biblioteka Pana Dušickog, 1990), 48-49.

Sanja Petrović Todosijević, Facebook status 26.1.2021. Datum pristupa 15.3.2023. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1540294296175526&id=100005849103888

Teaching about the Holocaust. A Resource Book for Educators, United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., March 2001.

Život u Jevrejskom logoru na Sajmištu: Pisma Hilde Dajč. Datum pristupa 15.3.2023. <http://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/hilda-dajc.php>

Nada Banjanin Đuričić
Professor-Sociologist
Railway Technical School, Belgrade

PERSONALIZATION OF THE VICTIM AS A
DIDACTIC STRATEGY OF HOLOCAUST EDUCATION

Summary

The paper deals with an important aspect of the pedagogical philosophy of the International School for Holocaust Studies 'Yad Vashem': placing the individual at the center of the comprehension of history. We do not speak of victims in terms of numbers, but give them names and faces, read the letters from the concentration camps, the diaries and authentic testimonies, and learn about the victims as human beings. This path differs from the previous approach to teaching, which was mainly limited to the chronology of historical, political, and military events, interspersed with occasional descriptions and brief explanations of the phenomena of mass murders and Nazi policies, accompanied by death statistics. This approach is fundamentally opposed to presenting numbers exclusively and to reducing victims to statistical data. Numbers alone cannot foster identification or empathy, which is essential when it comes to learning about the Holocaust: the educational goals in this regard can only be achieved through connecting cognitive and emotional levels of learning.

The paper emphasizes the importance of reconstructing the identities, faces, and lives of the victims, which is in direct contrast to the Nazi perception of Jews, where the victim was depersonalized, dehumanized, incinerated, missing and forgotten. It also highlights the significance of the concept of survivor victims because without the testimonies of the survivors, teaching about the Holocaust would expose students to nothing but tragedy and death. However, personal stories, portraits, and memories are just the necessary first step in the process of learning and it is not sufficient to rely solely on them. In this paper, we emphasize the importance of combining facts and data with personal stories, which, with the help of historiographical information and insights from historical science, are placed in the

context of World War II. Finally, attention is drawn to the Holocaust victims belonging to other suffering groups, which also helps understand the full scope of the tragedy of World War II, as well as the dangers threatening our present and the future.